

Academic Journal of Sukuna – AJoS: A Peer-reviewed Journal

(Special Issue on Nepali Language and Literature)

Vol. 4, Issue 1: 2024 May (2081 Jetha), PP. 130-144

ISSN: 2594-3138 (Print)

Research Management Cell (RMC-Sukuna), Sundarharaincha, Morang

परम्परागत लिम्बू पालाम : पुनर्जागरणको आवश्यकता

पदमादेवी पन्धाक

सहायक प्राध्यापक, नेपाली विभाग, जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी, सुनसरी

padmadevipanda@gmail.com

मोहनकुमार तुम्बाहाड, पिएच. डी.

सहप्राध्यापक, अङ्ग्रेजी विभाग, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, सुन्दरहरैँचा, मोरङ

लेखसार

लिम्बू जातिको परम्परागत गायन पालामको भूमिका, यसको महत्त्व, यो हासोन्मुख हुनुपर्ने कारण र यसलाई पुनर्जीवित गर्नका लागि विशेष केही उपायहरूमाथि प्रकाश पार्नु यो लेखको विषय हो। यो लेख विशेष गरेर गुणात्मक प्रकृतिको भएको हुनाले यसमा प्राथमिक तथ्याङ्कलाई पुस्तक, पत्रपत्रिका, लेखरचना अर्थात् पुस्तकालयको माध्यमबाट सङ्कलन गरिएको छ। यसमा विशेष गरेर लेखक स्वयम् पालाम गायन परम्परासँग सम्बन्धित जनजातिबाट प्रतिनिधित्व गर्ने भएकाले आनुभाविक पक्षलाई पनि तथ्याङ्कका रूपमा उपयोग गरिएको छ। यो लेख जनजातीय सांस्कृतिक सिद्धान्तका सापेक्षतामा केन्द्रित रहेको छ। यस सिद्धान्तले खास जनजातिको सांस्कृतिक पक्ष, परम्परा र निश्चित समुदायका मानिसहरूको विश्लेषण गर्दछ। पालाम गायन लिम्बूजातिमा ठूलो महत्त्वको परम्परा हो तर यो विशिष्ट परम्परा लिम्बू समुदायबाट क्रमशः हराउँदै जान लागेको सन्दर्भलाई यस लेखले उजागर गरेको छ। यो लेख भाषाविद्, समाजशास्त्री र अन्य सरोकारवालाहरूका निम्ति उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : युगलगायन, जनजातीय समुदाय, पहिचान, जातीय महत्त्व, परम्परागत गायन

विषयपरिचय

लिम्बू समुदायको परिचय दिँदै ग्रियर्सन (सन् १९०९) लेख्छन्, “लिम्बूहरू पूर्वी नेपाल पहाडी इलाकाका एक प्रमुख जाति हुन्” (पृ. २०२)। ग्रियर्सनको भनाइसँग मिल्ने गरी दास (सन् १८९६) ले बताएका छन्, “लिम्बू जातिहरू पहाडी क्षेत्र विशेषगरी पल्लो किरातमा बसोबास गर्दछन् र उनीहरू स्वयम्चाहिँ आफूलाई याक्थुड र उनीहरूले बोल्ने भाषालाई याक्थुड्पाःन भन्दछन्” (पृ. ३१)। भान ड्रिम (सन् १९८७) का अनुसार ‘लिम्बू र

लिम्बूवान' पदावलीहरू नेपाली भाषाबाट आएका हुन्। *इक्थुम्बा* लिम्बूको जातीय नामलाई गोरखाभाषीहरूले विकृत गरेर 'लिम्बू' भनिएको हुनुपर्छ भन्ने क्याम्बेल (सन् १८४०) को सन्दर्भलाई भान ड्रिम नकाछन्। लिम्बूकै भाषाको सन्दर्भमा वाइडर्ट र सुब्बा (सन् १९८५) लेख्छन्, “भोट-बर्मेली भाषा परिवारअन्तर्गत किराती समूहमा पर्ने लिम्बू भाषा भौगोलिक व्यापकताको हिसाबले एक महत्त्वपूर्ण भाषा हो” (पृ. १)। लिम्बू भाषाकै सन्दर्भमा इबर्ट (सन् १९९७) ले उल्लेख गरेकी छन्, “यो भाषाको उल्लेख्य मात्रामा वक्ता सङ्ख्या र आफ्नै लिपि पनि छ” (पृ. ११)। इबर्टले उल्लेख गरेझैं लिम्बूभाषाको लिपिलाई सिरिजङ्गा लिपि (याक्थुङ् साप्ला) भनिन्छ र यही भाषा र भाषाको बारेमा लेखिएका विविध विषयका उल्लेख्य मात्रामा पुस्तकहरू प्रकाशित भएका छन्।

लिम्बू-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश (सन् २००२) अनुसार लिम्बूहरूको बसोबासको क्षेत्र भनेको पूर्वमा टिस्टा र पश्चिममा अरुण नदी बिचको भू-भाग हो। यो भू-भागले हालका पहाडी भेगका सङ्खुवासभा, तेह्रथुम, धनकुटा, ताप्लेजुङ, पाँचथर र इलाम अनि तराईका सुनसरी, मोरङ र झापा गरी जम्मा नौ जिल्लाहरू पर्दछन्। त्यसो त नेपाल बाहिर मेची अञ्चलसँग सिमाना जोडिएका भारतका सिक्किम, पश्चिम बङ्गाल (दार्जिलिङ) लगायत आसाम, मेघालय आदि ठाउँहरूमा पनि लिम्बू जातिको बसोबास पाइन्छ। तुम्बाहाङ (सन् २००७) उल्लेख गर्छन्, “बसाइँ सराइको कारणले लिम्बूहरूले आफ्नो पुर्ख्यौली थातथलो छोडेर मध्य नेपालको काठमाडौँ उपत्यकाका तीन जिल्लाहरूमा पनि उनीहरूले बसोबास गरेको पाइन्छ।” यसरी नै पोखरेल (सन् १९९३) ठान्छन् कि लिम्बूभाषा आधारभूत रूपले कोशी र मेची अञ्चलका जिल्लाहरूमा बोलिन्छ। केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (सन् २०२३) का अनुसार नेपालमा बसोबास गर्ने लिम्बूको कूल जनसङ्ख्या ४,१४,७०४ हो, जुन नेपालको कुल जनसङ्ख्यामा १.४२% हो। लिम्बूको वक्ता सङ्ख्या ३,५०,४३६ र नेपालको कुल सङ्ख्यामा १.२% हो।

लिम्बू जाति आफ्नै संस्कृति र परम्पराका हिसाबले सम्पन्न जाति हो। तिनै परम्पराहरूमध्ये पालाम एक विशिष्ट परम्पराको धरोहर हो, जुन गायनसँग सम्बन्धित छ। पालामगायन लिम्बूजातीय समुदायको विशेष पहिचानसँग गाँसिएको छ। पालामको परिचय दिने क्रममा माबुहाङ (सन् २००६) का भनाइमा पालाम शाब्दिक रूपले बोल्ने बाटो (पा:अमा + ला:म = पालाम) हो, जुन चाहिँ धान नाच्दाका बखत गाइन्छ। लिम्बू मातृभाषामा धाननाचलाई *याराक्मा वा चालाक्मा* भनिने गरेको छ। धाननाचका सन्दर्भलाई चेम्जोङ यसो भन्छन्, “लिम्बूवानको कृषिसम्बन्धी नाचलाई किरात लिम्बू भाषामा या-राक्मा र नेपालीमा धान नाच भनिन्छ। या = धान, राक्मा = नाच्नु, या-राक्मा = धान नाच्नु। धानको बालालाई बोट वा बालाबाट छुट्याउने उद्देश्यले नाच्नु वा माड्नु नै या-राक्माको अर्था हो” (सन् २००३, पृ. ७३)। चेम्जोङका भनाइबाट धान नाचको आरम्भ धानको बिटा थुपारेको खलो (खमार)मा धानका दानालाई बालाबाट झार्न धानका बिटामाथि मानिसहरूले कुल्चेर सामूहिक

तबरले वरपर गर्थे र त्यही प्रक्रिया कालान्तरमा सांस्कृतिक परम्पराका रूपमा विकसित भएको हुनुपर्छ भनी आकलन गर्न सकिन्छ ।

धान माड्ने उद्देश्यबाट विकसित परम्परा भएकाले यो पालाम गायन गाउनुसँग मात्र सीमित हुँदैन, बरु यो अनिवार्य रूपले नृत्यसँग गाँसिएको हुन्छ र त्यही नृत्यलाई धान नाच अर्थात् स्थानीय भाषामा *यालाःड* भनिएको हो । सुब्बा (सन् १९९५) पालामका बारेमा यसो भन्छन्, “पालाम तत्क्षण कथेर/रचेर धान नाचसँग जोडिएर आउने गीत हो” (पृ. ५१) । धान नाच र पालाम एक अर्काका परिपूरक हुन् किनभने धान नाचको नृत्य गर्नेले नै पालाम गाउनुपर्दछ । तर अन्य जातिका नृत्यहरूमा गाउने र नाच्ने मानिसहरू फरक फरक हुने गर्दछन् । धान नाचको लामो परम्परामा यसको आयाम र उद्देश्य कालान्तरमा परिवर्तन भइहेको पाइन्छ । यो परिवर्तनको सिलसिला आदि कालमा कृषिमा आधारित धानको बाली उठाउने गरी खेतका खलियानमा धानका बिटा कुल्चिने विशुद्ध परम्परा क्रमशः हाट-बजार तथा विविध उत्सवहरूमा मनोरञ्जनात्मक उद्देश्यकातिर रूपान्तरण भएको यथार्थ छर्लङ्गिन्छ । यद्यपि पालामसँग जोडिएको तीतो यथार्थ के हो भने यो विशिष्ट पहिचानको परम्परा बोकेको गायन तथा नृत्य (पालाम र धाननाच) समयको बहावसँगै क्रमशः लोप हुने बाटोतिर अग्रसर हुँदै छ । यो लेख लेखनको सन्दर्भमा निम्न उद्देश्य राखिएको छ :

(क) पालामको परिचयसहित भूमिका, किसिम र महत्त्वमाथि प्रकाश पार्नु ।

(ख) पालामाले आफ्नो प्रचलन गुमाउँदै जानुपर्ने कारणहरू औँल्याउनु ।

(ग) पालामलाई पुनः सबल पार्न विशेष उपाय सुझाउनु ।

अध्ययन विधि र सामग्री

यो अध्ययन विशेषतः गुणात्मक विधिमा आधारित छ । यही विधिका माध्यमबाट यस लेखमा तथ्यको व्याख्या विश्लेषण गरी निर्दिष्ट उद्देश्यमाथि छलफल गरिएको छ । यसमा आनुभाविक विवरणहरू विशेष गरेर (लिम्बू) जनजातीय सांस्कृतिक विवरण र विश्लेषित तत्त्वहरूको भाव-अभिव्यक्ति केलाउने काम गरिएको छ । पालाम लोकगाथा त हुँदै हो, यसका अलावा यो लोककला पनि हो (प्रभात, विसं २०७४, पृ. ४००) किनभने यसमा लोकप्रचलित सङ्गीत, नृत्य वा कथाकथन आदि समेटिन्छन् । यसरी आवश्यक तथ्याङ्कहरूको सङ्कलनका सिलसिलामा अध्ययनसँग सम्बन्धित पुस्तक, लेख रचना, जर्नल र अनुसन्धान प्रतिवेदन आदिको प्रयोग गरिएको छ । यसमा जनजातीय सांस्कृतिक सिद्धान्तलाई अध्ययनको आधार मानिएको छ; जुन सिद्धान्तले जनजातीय पहिचान, उनीहरूको कला, संस्कृति, परम्परा आदिले टेवा पुर्याएको हुन्छ र तत् तत् समुदायहरू जातीय वा सांस्कृतिक तबरले अन्य जनजातिभन्दा फरक भएको विश्वास गर्ने गर्छन् । त्यसरी नै यस सिद्धान्तको मुख्य उद्देश्य लिम्बू जातिको परम्परागत गायन पालाम बारेमा विवरणात्मक प्रकृति प्रस्तुत गर्नु, यस गायनको महत्त्व

दर्शाउनु र हासोन्मुख अवस्थालाई सुधारका उपायहरू सुझाउनु हो। जाति विषयक सिद्धान्तलाई आवश्यकताअनुसार बुझ्नका निम्ति नागाटा, कोहन-उड र सुजुकी (सन् २०१२) द्वारा लिखित पुस्तकको अध्ययन गरिएको छ। यसरी नै विषयवस्तु र पूर्वकार्य समीक्षाका लागि कन्दङ्वा (सन् १९६३), खाम्दाक र सुब्बा (सन् १९६४), चोड्बाड (सन् १९९३), चेम्जोड (सन् २००३) र सम्बाहाम्फे (सन् २०१६) अध्ययन गरिएको छ।

नतिजा र छलफल

यस खण्डमा पालामसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरू जस्तै पालामको विविध प्रसङ्ग, लिम्बू समुदायमा यसको भूमिका, यसका प्रकार, महत्त्व, खस्काइ र सशक्तीकरणका उपायहरूको छलफल गरिएको छ।

लिम्बू समुदायमा पालाम

पालाम लिम्बू समुदायको एक यस्तो गायन हो, जुन धाननाच नृत्यको समय तत्क्षण गायक-गायिकाले रचेर वा कथेर सवाल-जवाफ गरिने प्रकृतिको हुन्छ। पालामको आफ्नै मौलिक लय, यति-गति, अनुप्रास, आरोह-अवरोह हुने गर्दछन्। पालाम गीत हुनाको नाताले यसमा सङ्गीत र स्वरमाधुर्य अन्तर्निहित रहन्छन्। सङ्गीतलाई विशेषतः विश्वको साझा भाषा पनि भनिन्छ किनभने गीत नबुझे पनि सङ्गीत हरकोहीलाई प्रिय लाग्छ। यसरी नै सङ्गीतमा जादुमय गुण हुन्छ। जब पालाम लिम्बू युवायुवतीले गाउन थाल्छन्, श्रोताका रूपमा रहेका वरिपरिका जनहरू विमोहित हुन्छन्। पालाम गाउने र त्यसका साथमा नाचिने अवसरहरूमा विविध चाडपर्व, हाटबजार, सामाजिक समारोह वा उत्सवहरू पर्दछन्। पहिले पहिले त बटुवारेहरू राति बास बसेका बखत पनि बिहेबारी गर्न मिल्ने सजातीय कुटुम्बसँग नाच्ने चलन थियो। पालाम नै एक त्यस्तो सशक्त माध्यम हो, जसका सहयोगमा लिम्बू युवासमूह आफ्ना मनको भावना, चाहना, आकाङ्क्षा, अनुभूति आदि व्यक्त गर्दै एकआपसमा साटासाट गर्दछन्। पालाम गायन स्वयम्मा एक प्रतियोगिताजस्तो हो। यसमा प्रत्युत्पन्नमति वा विनोदप्रिय पाराले एक किसिमको सवाल-जवाफ हुने गर्दछ। धान नाच वृत्ताकार वा रैखिक तबरले नाच्दा एकैपटक धेरै युवायुवतीहरू एकआपसमा हात समाएर प्रस्तुत हुन्छन् तथापि एक युवकले एक युवतीलाई आफ्नो प्रतिस्पर्धीका रूपमा छनोट गर्दछ र बाँकीले गायन प्रस्तोताको स्वरमा स्वर खाप्ने हो।

माथि भनिएजस्तै पालाम गायन धान नाचका समयमा तत्क्षण रचेर विपरीत लिङ्गी दुई युवायुवतीबिच गाइने गीत हो। ती धान नाचमा संलग्न युवायुवती बिहेबारी हुने गरीको नाता-कुटुम्बका हुनु अनिवार्य हुन्छ किनभने खास नातेदारभिन्न धान नाच वर्जित हुन्छ। पालाम गायन दोहोरीजस्तै प्रतिस्पर्धात्मक भए पनि एउटा गायकले एक फेरोमा करिब आधा घण्टादेखि एक घण्टासम्म समय लगाउने गर्दछ। एक गायकका पालालाई 'चरण/चरन' भनिन्छ र एक चरण पूरा गरेपछि प्रतिस्पर्धी गायकको पालो आउँछ।

लिम्बू समुदायमा पालामको भूमिका

लिम्बू समुदायको जातीय पहिचानमा पालामको भूमिका सर्वोपरि रहिआएको छ । जबजब पालाम र धाननाचको प्रसङ्ग आउँछ, तब श्रोता वा पाठकका मनमा लिम्बू समुदायको धारणा आउने गर्दछ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा यी दुई शब्दहरूले लिम्बू जनजातिको बेजोड ढङ्गले जातीय पहिचानको प्रमाण प्रस्तुत गर्दछन् र ती सांस्कृतिक परम्पराहरू अन्य जनजातिहरूको भन्दा बिलकुल फरक छन् । विद्यालय वा विश्वविद्यालय तहका हाजिरीजवाफ प्रतियोगितामा अक्सर गरेर पालाम र धाननाचका बारेमा प्रश्नहरू सोधिने गरिन्छ । यसर्थ यिनै खाले प्रसङ्गलाई नै लिम्बू जातिको पहिचानसँग जोडिएको दहो प्रमाणका लिन सकिन्छ ।

पालाम र धाननाचका परम्पराले लिम्बू समुदायमा भ्रातृत्वको भावना विकास गरी सामाजिकीकरणलाई मजबुत टेवा पुर्याउँछ । यद्यपि युवायुवतीबिच पालाम गायनमा तीव्र प्रतिस्पर्धा हुन्छ नै, तिनीहरूमा खास शिष्टाचारका नियम परिपालन गर्ने बाध्यता पनि छ किनभने एकआपसमा उनीहरू नौला र अन्जान, अपरिचित पनि हुन सक्छन् । यसो पनि हुन सक्छ कि एक अर्काका लागि उनीहरू सम्मान जनाउने गरीका पाहुना हुन् । सामाजिक भाषाविज्ञानको सामान्य नियम वा मान्यता के हुन्छ भने शिष्टाचारको नियम अनुसरण गरेर मात्र सफल वार्तालाप वा संवाद हुन सक्छ । यस मान्यतालाई गायन र नृत्यमा संलग्न हुनेहरूले अधिकतम रूपले पालना गरेका हुन्छन् यद्यपि लिम्बू भाषामा आदरार्थी सर्वनाम र क्रियापद हुँदैनन् । गाउँदा नाच्दा लिम्बू युवायुवती अति सजगता र सतर्कतापूर्वक बोली व्यवहार प्रस्तुत गर्दछन् । यस्तो विनयशीलता प्रस्तुत गर्न उनीहरूबिच अव्यक्त ढङ्गले स्पर्धा नै हुने गर्दछ । उदाहरणका रूपमा हेरौं - जब कुनै एकजनाका गोडाले अर्को जनाको गोडा अन्जानवश छुन गयो भने दुवै लाइनबाट बाहिर आएर नमस्कार होइन, ढोगाढोग गर्नुपर्छ अनि त्यसपछि मात्र फेरि लाइनमा गएर गायननृत्यले निरन्तरता पाउँछ । यस्ता व्यवहारले उनीहरूमा समतामूलक न्याय, अरूको भावनाको कदर र सबैलाई एकाम्य व्यवहार गर्ने बानीको विकास गर्दछ । शिष्टाचारपूर्ण बोली व्यवहारका निरन्तर अभ्यासले सामाजिकीकरण प्रक्रियालाई सबल तुल्याउँछ ।

पालाम गायन र धाननाचले लिम्बू युवाहरूलाई यस्तो मञ्च उपलब्ध गराएको छ कि यसकै माध्यमबाट पनि उनीहरू उपयुक्त जीवनसाथी रोज्न पाउँछन् । पालाम गायनका सिलसिलामा नै युवायुवतीबिच चिनजान, बातचित, मन माझामाझ आदि हुने भएकाले उनीहरू नजिकिने सुअवसर मिल्छ । प्रायः गायनको विषयवस्तु नै माया-प्रीति हुने भएकाले गायक-गायिकाबिचको सञ्चारित भावना हितकर र मैत्रीपूर्ण हुने नै भयो । असल संवादले उनीहरू एकआपसमा न्यानो भावना, विश्वास, प्रेम र स्नेहमा बढोत्तरी गर्दछन् । यसरी मैत्रीपूर्ण व्यवहार, अनुराग, निकटताका भावनाले उनीहरूलाई वैवाहिक बन्धनमा समेट्न सक्दछ ।

पालामका प्रकारहरू

पालामका प्रकारहरूका बारेमा कुरा गर्न कम्तीमा त्यति सजिलो अवश्यै छैन किनभने गायनका लयका आधारमा, निहित विषयवस्तुका आधारमा वा संरचनाका आधारमा पालामका भेद छुट्ट्याइएको पाइन्छ । यसर्थ पालामलाई विविध ढङ्गले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । यद्यपि यसलाई मूलतः संलग्न विषयवस्तुका आधारमा विभेद गरेको पाइन्छ । यस किसिमका वर्गीकरणलाई विशेष आधार मानेको पाइन्छ किनकि पालाममा भएको विषयवस्तु नै गायनको शैली वा संरचनागत शैलीभन्दा बढी महत्त्वको हुन्छ भन्ने मान्यता यसमा पाइन्छ । विषयवस्तुका आधारमा पालाम दुई किसिमहरू हुन्छन्, जसको सङ्क्षिप्त चर्चा यहाँ सान्दर्भिक हुन्छ ।

युवा जोडीहरू संलग्न पालाम गायनमा के विषयवस्तु समावेश हुँदो हो भन्ने कुरो त सामान्यतः प्रायः हरकोहीले पनि सहज अनुमान लगाउन सक्छ । जवानीको शिखर चुमिरहेका युगल गायकले गाउने पालाम मायाप्रीतिको हुनुपर्नेमा आमधारणा स्वाभाविक हो । वासनामय प्रेमका कल्पनाले रोमाञ्चित सम्बन्धको कल्पना गर्दछ तर प्रेमको पथ सोचेजस्तो सजिलो नहुने हुँदा निराशा, अधीरता, वैराग्य, हताशता, विरह, व्याकुलता आदि भावनाले पनि विषयवस्तुको स्थान जबरजस्ती लिने गर्दछ । प्रेमप्रसङ्गका विषयवस्तुलाई अँगालेर गाइने पालामलाई लिम्बूभाषीले 'मायाप्पी' भन्छन्, जुन पद नेपाली भाषाको 'मायावी'बाट सापटी लिएको हुनुपर्छ तर यो शब्द नेपालीभाषीले प्रयोग गरेको शब्दको अर्थभन्दा भिन्नै अर्थ र प्रसङ्गमा प्रयोग भएको छ किनभने नेपालीको 'मायावी' अर्थ छलकपट गर्न जान्ने, झुक्याउन सक्ने, धोकेबाज, कपटी, छली, टुनामुना गर्ने, धूर्त, इन्द्रजाली, भ्रमात्मक आदि हुन्छ । त्यसैले लिम्बूले प्रयोग गरेको 'मायाप्पी' नेपाली भाषामा प्रयुक्त 'मायावी'को ठिक विपरीत अर्थमा प्रयोग भएको देखिन्छ । त्यस किसिमको कपटी, छली वा धोकेबाज पाराले युवा जोडीले कसरी जीवनभर सँगै बाँच्ने र सँगै मर्ने कसम खाएर अगाडि बढ्नु बिलकुल असम्भव देखिन्छ । बरु लिम्बूजनले भन्ने गरेको 'मायाप्पी' को अर्थ त अनुराग हो, जसको गहिरो महत्त्व गाउने गायक-गायिकाले बुझेका हुन्छन् र महत्त्व दिएका पनि हुन्छन् । यो एक आदर्श प्रेमभाव हो, जहाँ समर्पण र त्यागको भावना घनीभूत हुन्छ । जे होस्, विषयवस्तुका आधारमा वर्गीकरण गर्दा पालामको एउटा भेद मायाप्रेम नै हो, चाहे त्यो प्लेटोले भनेझैं भावनात्मक (आत्मिक) प्रेम होस् वा कायिक (वासनात्मक) प्रेम होस् । उदाहरण हेरौं :

मेन्छया (तरुनी) : सामजिरि फुङ्ङु पाङ्वाम्माल्ला/तङ्बेनु लाबा तङ्नाम्बे/आत्तो नु आख्खे

पङ्वाम्बे ?/ इक्सादिङ् खाम्बेक् खाम्मेम्बुबे/पङ्वाति वाति साम्मेम्बुबे (सम्बाहाम्फे, सन् २०१६, पृ.

७१) । [त्यो मायाको प्रतीक कमलको फूललाई कहाँ र कसरी सजाउने (खेलाउने) ?] अनु. लेखक स्वयम् ।

थाङ्बेन् (तन्नेरी) : साम्फिनु लिङ्फिरेवलुम्मो/लिङ्बिताङ् वरक्ले कुलुम्मो/पेम्बेन् लुङ् फ फ लेक्काने

युङ्/साम्जिरि फुङ्ङु फेक्काङ्ने युङ्/इक्सादिङ् खाम्बेक् इत्आङ्ङा/लिङ्बिताङ् वरक

सिगाड्डा/नाम्धिङ्गो कप्फा कबुगाआ/फरेरे माक्लरे वबुगाआ/हेड्वामा यङ्घङ् आखेफोकी/कुजेन्नाङ्
नेई सेवा चोगी/इक्सादिङ् खाम्बेत् खाम्मेत्तिआ/तागेरा माङ्ङिन् साम्मेत्तिआ/फुङ्पोना नुना
वानिछ्याआ/केमिक्कि फुङ्सि आन्धिङ्ग्याआ (सम्बाहाम्फे, सन् २०१६, पृ. ७३-७४) ।
[मानसरोवरको पोखरीमा कमलको फूल फुलेको छ । सेती र काली नागहरूले रूंगेका छन् ।
तिनीहरूलाई मानमनितो गरी दाम राखी सेवाबिन्ती गर्नुपर्छ । तागेरामाङ्लाई दण्डवत् गर्नुपर्छ । अनि
यस्तो बिन्ती गर्नुपर्छ कि हे ! तागेरा माङ् हामी दुई फूल मायालु जोडी हौं र हुन सकौं ।] अनु. लेखक
स्वयम् ।

पालाम गायनको विषयवस्तु पर्गेल्ने क्रममा अर्को विषयगत भेद हो 'सेम्मुई' । यसको शाब्दिक अर्थ
वियोग, बिछोड वा 'बिदाबारी' भन्ने हुन्छ । यो 'बिदाबारी' को मोड 'मायाप्पी' को भन्दा ठिक विपरीतको हुन्छ,
जुन पालाम गायकको अन्तर्हृदयबाट प्रस्फुटित वेदनायुक्त भावनाले भरिएको हुन्छ । क्षणभरमै अल्प हुने सांसारिक
सुख, जवानीको अल्पता, भविष्यको क्रूर अनिश्चिता आदिप्रतिका संवेदनशीलताले जगाएको निसास्सिंदो अनुभूति
व्यक्त गरिन्छ यस किसिमका पालाममा । कल्पना गरिएका ती उच्च अभिलाषा, अपेक्षा, रोमाञ्चकारी परिकल्पना
केही समयका अन्तरालमा वास्तविक जीवनको तीतो यथार्थमा, धम्कीमा, अनिश्चिततामा, अवरोधमा
रूपान्तरण हुने भय समेट्छ सेम्मुई पालामले । यस प्रकार पालामको दुई भिन्न विषयहरूमा 'मायाप्पी'मा
उत्साहपूर्ण मिलनमा आधारित भएर लौकिक-अलौकिक, भौतिक-अध्यात्मिक, जीवनजगत् आदिका बारेमा
गाइन्छ भने 'सेम्मुई' मा 'बिदाबारी'का क्षणले उत्पन्न गर्ने नैराश्यको मूल भावभूमि नै मियो बन्ने गर्दछ । तलको
उदाहरण हेरौं :

थाङ्बेन् (तन्नेरी) : एकेसाङ्गला तेहिम् लुङ्गा पहिम् / ए सेसेआङ् लुङ्गे मिक्किआङ् फुङ्गे/ ए हुक्ताप्फे नेप्पाङ्
फाक्तुङ्ङिल्ला/मिम्जिरि मित्तोक्ने ताक्तुङ्ङिल्ला/ ए नाम्पिन्नि थाङ्बे तिल्लिनाआ/मिक्वारक्
थाबे पिल्लिनाआ/ (सम्बाहाम्फे, सन् २०१६, पृ. १५०) । [हे मेरी मायालु ! हजुरले दिनुभएको
मायाको चिनो थाप्दाखेरि आँसुमात्रै बरर खसिदिन्छ] अनु. लेखक स्वयम् ।

मेन्छ्या (तरुनी) : एमुकुम्लुङ् तेहिम् लुङ्गा पहिम्/ ए पेम्पेन्नाङ् लुङ्गे मिक्किआङ् फुङ्गे/ ए काङ्वामा यङ्घङ् आखेने
फोक्सु/आजुम्माङ् मिम्मे आखेने चोक्सु/ ए सक्वागेन मुङ्ङि हाक्तुनेरो/ तक् या ओ आक्खेरिक्
साप्पुनेरो/ ए ताबुआङ् आप्चा आप्पिनेरो/ मिम्जिरी मित्तोको हाप्पिनेरो/ (सम्बाहाम्फे, सन्
२०१६, पृ. १५१) । [हे मेरो मायालु ! अब कसो गरूँ त ! भावीले यस्तैमात्र लेख्यो । त्यसैले
मायाको चिनो हेरेर रुँदैमात्र बसौं है !] अनु. लेखक स्वयम् ।

लिम्बू समुदायमा पालामको महत्त्व

पालाम लिम्बू समुदाय विशेषको सांस्कृतिक गायन हो । यसको महत्त्व लिम्बू समुदायका निम्ति बहुआयामिक छ । यही पालाम गायनका माध्यमले यस समुदायको पहिचान स्पष्ट हुन्छ । हामीलाई ज्ञात हुनुपर्ने कुरा के हो भने संस्कृति र भाषाको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुने गर्दछ । वैभवपूर्ण संस्कृति हुनाका लागि भाषाको उन्नति र विकास हुन जरूरी पर्दछ । भाषाविना संस्कृति सग्लो रहँदैन भने संस्कृतिविना भाषाको पनि दुर्गति हुने गर्दछ । यदि लिम्बूको पृथक् संस्कृति हुँदैनथ्यो भने पालाम, धाननाच, लोकन्ती, फेदाङ्बा आदिजस्ता लिम्बूवानी शब्दहरूको अस्तित्व कहाँबाट सम्भव हुने थिएन । यस्ता शब्दहरूले लिम्बू शब्दकोशमात्र नभएर नेपाली शब्दकोश समेत रङ्गाएको पाइन्छ । खास्सामा भन्नुपर्दा धेरै ठुलो मात्रामा शब्दभण्डार, अर्थ, वाक्य संरचनाका ढाँचादेखि लिएर पराभाषिकताका (भाषाको खण्डेत्तर) स्वरूप जस्तै लय, ताल, सुर, गति, यति, तान, स्वरको आरोहअवरोह, मधुरता आदि साङ्गीतिक पक्षहरू पनि विविध संस्कृतिसम्बद्ध गायन तथा वाचनबाट नै सिक्न र जान्न सकिने कुराहरू हुन् । वाचनकै प्रसङ्गमा मन्त्रहरूको उच्चारण गर्दा यी माथि भनिएका पराभाषिकताको दुरुस्त प्रयोग गर्न सकिएन भने मन्त्रले कुनै काम गर्न सक्दैन । यस्ता कुराहरूको सदुपयोग गायनको संस्कार र संस्कृतिबाट मात्र सम्भव देखिन्छ ।

पालामको गायन परम्पराले साँच्चै भन्ने हो भने लिम्बू समुदायका संस्कृतिमा प्राण भरेको छ । समग्र लिम्बू जनजातिको जातीय पहिचान यही पालाम र यससँग गाँसिएर आउने धाननाच नृत्यमा आधारित छ । पालाम गायनको परम्परा लिम्बू जनजातिको अमूल्य निधि हो । पालामको दोहोरी गायनको बेला नै लिम्बूजन्य रीत, मूल्य, मान्यता वा लिम्बूजनले गर्न हुने वा गर्नुपर्ने सद्व्यवहारका बारेमा ऐन मौकामा शास्त्रार्थ हुने गर्दछ । जब जब लिम्बू युवायुवती उमेर पुग्दै जान्छन्, उनीहरू पालाम गाउन र धाननाच नृत्यमा सहभागी बनेर सिकने सिलसिला अघि बढ्न थाल्छ । यस अभ्यासका सिलसिलामा नवयौवनाहरू आफूभन्दा वरिष्ठ व्यक्तित्वबाट असल बानी र शिष्टतापूर्ण व्यवहार सिकने क्रम सुरु हुन्छ ।

पालाम गायनको अर्को महत्त्वपूर्ण आयाम मनोज्जनसँग सम्बन्धित छ । कस्तै खालको कृत्रिम उपायले गरिएको मनोज्जनभन्दा कैयौँ गुना आनन्द पालाम गायन र धाननाचका नृत्यबाट प्राप्त हुनेमा किमार्थ दुईमत हुँदैन किनभने यसमा तन्नेरीहरूले एकआपसमा मनमुटुहरू साटासाट गर्न पाउँछन् । यो सामान्य आनन्दका अनुभूतिको कुरा होइन । उहिलेको कुरा छोडौँ; जतिखेर मनोरञ्जनका अन्य साधनहरू थिएनन्, त्यतिबेला पालाम गाएर फुर्सदिलो समय कटाउनु निर्विकल्प थियो । अहिले पनि पालाम गायन र धाननाच नृत्य दिल बहलाउने सर्वोत्कृष्ट माध्यमका रूपमा रहिरहेका छन् । जो जो युवा र युवती गायन तथा नृत्यमा सहभागी हुन्छन् तिनका लागि त्यो क्षण उत्सुकता र उल्लासको माहोल हुन्छ नै, सहभागी नहुने तर आआफ्नै युवा जोडी बनाएर ख्यालठट्टा गरेर बस्नका

लागि पनि कम गजब हुँदैन । सबै लिम्बू युवायुवतीहरू गायनमा सिपालु हुन सक्दैनन् तथापि तिनीहरू पनि कार्यक्रम स्थलमै आफ्नो हैसियत मिल्दो जोडी बनाएर पालाम गायन परम्पराका माध्यमले भरपुर मनोरञ्जन हासिल गर्न सक्छन् ।

पालामको महत्त्वका सन्दर्भमा अन्त्यमा अम्बिका सम्बाहाम्फेद्वारा (सन् २०१६) मा लिखित पुस्तक चारमाया पालामको भूमिका लेख्ने सिलसिलामा वैरागी काँइला उर्फ तिलविक्रम नेम्बाङ लेख्छन्, “पालाम गायकहरू गायनकै जगमा उभिएर बौद्धिक, कल्पनाशील, तार्किक, लयात्मक र उच्च काव्यिक सम्प्रेषण क्षमता आर्जन गर्न सक्षम हुन्छन् ।” उनको आशय के बुझिन जान्छ भने पालाम गायनले विविध भाषिक सिप विकासका लागि टेवा पुर्‍याउँछ ।

पालाम गायन परम्पराको हासोन्मुख स्थिति

करिब चार/पाँच दशक (विसं २०३०/सन् १९७४) तिर लिम्बूगाउँहरूमा यस्तो माहोल वा परिवेश थियो जुन बेला युवायुवतीहरू विविध सामाजिक उत्सव, संस्कारजन्य कार्यक्रम, हाटबजार, भेला र जमघटहरूमा दिल खोलेर गायन र नृत्यमा सहभागी हुन्थे । गाउँपाखाका कान्ला र गह्राहरूमा युवाको सुरिलो स्वर गुञ्जिरहेको हुन्थ्यो । नाचगान गर्ने कार्यक्रममा गुञ्जनु स्वाभाविक थियो तर अरू वनपखेरामा पनि गुञ्जायमान हुन्थ्यो किनभने त्यो गुनगुनाहट अहिलेका भाषामा भन्दा रियाज थियो वा अभ्यास गरिरहेको अवस्था थियो । विरोधाभास कस्तो भने घरमा आफूभन्दा मान्यजनका सम्मुख पालाम गाउनु तमिज वा आचरण नभएको अर्थ लाग्ने भएकाले आमाबाबुले, ठुलाबडाले नदेख्ने गरी, नसुन्ने गरी गाउन वनपाखातिर लाग्नु बाध्यताझैं थियो । यसरी मान्यजनबाट अलग भएर गाउनु पर्नाले रनवन गुन्जिने गर्थ्यो त्यो बेला । अनि त्यसखेरका याक्थुङ्बाहरूले सायदै सोचेको हुनुपर्छ कि यी सांस्कृतिक निधिहरू करिब आधा शताब्दीमा यस हिसाबले धर्मराउनेछन् ।

पालाम गायनलगायत लिम्बूभाषाका प्रयोगमा नै कमी आएको प्रसङ्ग कोट्याउँदै सुब्बा (सन् २०१८) को लेख ‘दार्जिलिङ जिल्लामा धार्मिक-सांस्कृतिक रूपान्तरण : एक ऐतिहासिक दृष्टिकोण’ र लिम्बू (सन् २०१६) को लेख ‘लिम्बू भाषाको हास र मौखिक ज्ञानको क्षयीकरण : विशेषगरी सिक्किमको परिप्रेक्ष्यमा’ ले इङ्गित गर्छन् कि- नेपालबाहिर जस्तै सिक्किम र दार्जिलिङमा पनि लिम्बूभाषी छन् तर ती ठाउँहरूमा पनि स्थिति आशातीत छैन । दुवै भाषिक तथा सांस्कृतिक व्यवहारहरूमा स्खलन आइरहेको छ । ती दुवै लेखकहरूले लिम्बू भाषा र संस्कृतिमा आएको कमीका विशेष कारणहरू भएको सुझाएका छन् । तिनका अनुसार प्रमुख कारण भाषा प्रयोगमा आएको कमी हो । जब भाषा प्रयोगमा कमी आउँछ, पालाम गायन र मुन्धुम गायनमा स्वतः कमी आउने तिनको ठम्याइ छ । लिम्बू भाषामा आउने न्यूनताका कारक तत्त्वहरू विभिन्न छन् । लिम्बू मातृभाषामा अङ्ग्रेजी र नेपालीले गम्भीर रूपमा प्रभाव पारेका छन् । मातृभाषी वक्तामा न्यूनता आउनेबित्तिकै पालाम गायनमा असर पर्दछ ।

प्रधान कहलाइएका अङ्ग्रेजी, हिन्दी र नेपालीले लिम्बूलागायतका राष्ट्रिय भाषाहरूलाई धेरै मात्रामा समस्यामा पारेका छन् । लिम्बूभाषा तथा परम्परागत पालाम गायन हासोन्मुख हुनुका विशेष कारणहरू यहाँ सङ्क्षिप्तमा चर्चा गरिन्छ :

पालाम गायन परम्परामा आएको क्रमिक क्षयको पहिलो कारण माथि भनिएझैं नेपालको राष्ट्रभाषा नेपाली, भारतको हिन्दी र अन्तर्राष्ट्रिय भाषा अङ्ग्रेजीले लिम्बूभाषालाई प्रत्यक्ष असर पारेको देखिन्छ । विद्यालयका सुरुका कक्षादेखि नै नेपाली र अङ्ग्रेजीको औपचारिक तबरले पठनपाठन हुने गरेको छ । यस्ता अवस्थामा लिम्बू मातृभाषी बालबालिकाले यी उल्लिखित भाषाहरू सिक्न र जान्न अनिवार्य हुन्छ । यसरी नै हिन्दी भाषाले पनि केही मात्रामा असर पारेको देखिन्छ । विभिन्न उत्सव वा समारोहमा, यात्रारत सवारी साधनमा बच्ने गीत, टेली सिरियल तथा बालबालिकाको मनोरञ्जनात्मक टेलिभिजन कार्यक्रममा हिन्दीबाट प्रसारित विविध कार्टुन पिक्चर (हास्यव्यङ्ग्यात्मक चित्र) आदिका कारणले हिन्दीबाट लिम्बूभाषीहरू पनि प्रभावित हुने गरेका छन् । अहिलेको अवस्था एक भाषिकतामा सीमित रहेन । त्यसको तात्पर्य द्विभाषिकता र बहुभाषिकताको स्थिति हुनु हो । यो बहुभाषिकताको स्थिति हुनु भनेको वक्तामा प्रशस्त कोडमिश्रणको अवस्था आउनु हो । एउटा उदाहरण हेरौं ; जसमा लिम्बूवक्ता यसरी बोल्छन्, “आति बेला बस केप्पामु बसपार्क - ओ?” [कति बेला बसपार्कमा बस आउँछ रे ?] यस पाँचवटा शब्द भएको प्रश्नात्मक वाक्यमा दुईवटामात्र लिम्बू शब्दहरू छन् बाँकी दुईवटा अङ्ग्रेजी र एउटा नेपाली शब्द छ । यस उदाहरणबाट लिम्बूभाषाको यात्रा कतातर्फ मोडिएको छ र प्रधान भाषाहरूको दबदबा अन्य जनजातिहरूले बोल्ने भाषामाथि कस्तो परेको छ भनेर सहज अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

दोस्रो कारण आन्तरिक तथा बाह्य बसाइँसराइ हो । पहिले लिम्बू समुदायको बसाइ स्थिर थियो । अधिकतम वक्ताहरू एकलभाषी हुने गर्थे र त्यसो भएको हुनाले भाषा शुद्ध र मजबुत थियो तर स्थिति फेरिएको छ । व्यापारव्यवसाय, रोजगारी, बढी भौतिक सुविधा आदिका निम्ति मानिसहरूको व्यापक बसाइँसराइ भइरहेको छ । बसाइँसराइ भएर गएका नयाँ ठाउँमा भाषा मिल्ने समुदाय हुँदैनन् । त्यसो भएको हुनाले स्वयम् लिम्बूवक्ता लिम्बू भाषाका प्रयोगबाट वञ्चित हुन्छ भने उसका सन्तानबाट लिम्बू बोलिने अवस्था करिब शून्य हुन्छ । लिम्बू भाषा प्रयोग नै नभएपछि वा जान्दैन नजानेपछि पालाम गाउने कुरा कहाँ रह्यो र !

तेस्रो कारक तत्त्वका रूपमा विविध मनोरञ्जनका माध्यमहरूको उपलब्धता र बढ्दो व्यस्ततालाई लनि सकिन्छ । पहिले पहिले हिजो आज उपलब्ध भएका मनोरञ्जनका यावत् माध्यमहरू थिएनन् । लिम्बू युवायुवतीको माझमा विकल्पहीन रूपमा एउटै माध्यम थियो पालाम गायन र धाननाच । हिउँद यामको फुर्सदिलो समय कटाउने, एकअर्काबिच हृदय खोल्ने सुनिश्चित माध्यम पालाम नै बन्थ्यो । घरगाउँ वा देवीदेवताका प्रसिद्ध धामतिर हिउँदको समयमा एकदुई दिनदेखि सातापन्ध्र दिनसम्मका मेलाबजार लाग्ने गर्दथ्यो । तिनै हाटबजारमा

लिम्बू युवायुवतीहरू उत्साह र जोसका साथ भेला हुन्थे र आफ्नो मनले खाएका युवायुवतीसँग दिल साटासाट गर्थे । त्यस क्षणमा युवायुवतीका मनमा सञ्चारित हुने उमङ्ग त सायद शब्दमा व्यक्त गर्ने सकिँदैन । तर ती खुसी र मनोरञ्जन प्राप्त हुने जतिकैको नभए पनि हिजोआज अरू माध्यमहरू छन् । उस बेला हिउँदको समय करिब करिब फुर्सदिलो समय हुन्थ्यो तर अहिले मानिसका व्यस्तता खुबै बढेको देखिन्छ । हाटबजारमा १५-१५ दिनसम्म नाचेर गाएर बस्ने गरीको अवस्था रहेन अहिले । धेरैजसो लिम्बू युवायुवती कामकाजी हुन्छन् । त्यसो भएको हुनाले उनीहरूले चाहँदा चाहँदै पनि निस्फिक्री नाचगानमा अलमलिने समय छैन ।

चौथो कारण एक दशकभन्दा लामो माओवादी जनयुद्ध पनि हो । सिक्किम र दार्जिलिङका लिम्बूहरूको भन्दा भिन्न र विशिष्ट परिवेश छ नेपालमा बसोबास गर्ने लिम्बूहरूको । लिम्बू इलाकातिर लाग्ने पाक्षिकदेखि बसें हाटबजारहरू माओवादी जनयुद्धताका अर्थात् २०५१ देखि यताका दशबाह्र वर्षसम्म पूर्ण रूपले बन्द हुन पुगे । जनयुद्धपछि छिटपुट रूपमा केही हाटबजार लाग्न थाले पनि पहिलेको जस्तो उल्लासमय माहोल र जमघट हुन सकेन भने कैयौं त सदाका लागि बन्द भए । यसरी त्यस सशस्त्र द्वन्द्वले लिम्बू जनजातिको परम्परागत गायनका अविच्छिन्नतामा घातक असर गरेको देखिन्छ ।

पालाम गायनको पुनर्जीवन

कुनै कुरा पनि कुनै निश्चित कालखण्डमा विकसित हुने र कुनै खास समयमा त्यो विघटनतर्फ अग्रसर हुने गर्दछ । उत्कर्षमा पुगेको कुनै घटना सधैं त्यो त्यही अवस्थामा वा ठाउँमा स्थिर हुँदैन । पालामको यस निराशाजनक स्थितिप्रति विभिन्न लिम्बू बुद्धिजीवीहरूले विभिन्न लेखरचनामार्फत् चिन्ता व्यक्त गरेको पाइन्छ । सेनेहाड (सन् २०१०) उनको पुस्तक *लिम्बूको थर, बसोबास र संस्कृति*मा भन्छन्, “हामीले हाम्रो धर्म, संस्कृति, भाषा, लिपि छोड्नु हुँदैन । यदि हामीले सो कुरालाई छोड्यौं भने हामी हाम्रो आफ्नो पहिचान गुमाउँछौं, गुमाइ पनि सकेका छौं ।” यिनका भनाइले सङ्केत गर्छ कि- लिम्बूका भाषा संस्कृति चाहेको जस्तो दुरुस्त अवस्थामा छैनन् । यसै गरी एहाड लावती (सन् २००५) द्वारा लिखित पुस्तक *आदिवासी लिम्बूको सङ्क्षिप्त परिचय*मा पुस्तकको भूमिका लेख्ने सिलसिलामा लिम्बू वरिष्ठ मुन्धुमविद् वैरागी काइँला लेख्छन्, “आर्थिक जर्जरतामात्र होइन, सांस्कृतिक दलनमलनमा परेका लिम्बूहरूका भौतिक र अभौतिक संस्कृतिहरू लोप हुने दिशातिर तीव्रतर गतिमा उन्मुख देखिन्छन् ।” यस मानेमा काइँलाको ठम्याइ हो -कि यो वेगवान् रफ्तारको ओरालो लगाइ लरतरो हिसाबले नियन्त्रण गर्न मुस्किल पर्छ ।

ग्रिक दार्शनिक हेराक्लिटसका विचारमा ‘परिवर्तन’ भन्ने शब्दबाहेक सबै कुरा परिवर्तनशील छन् र निरन्तर बदलिँरहेका हुन्छन् । प्रकृतिको यही नियमबमोजिम हुनुपर्छ लिम्बूजातिको त्यो गौरवमय पालाम गायनपरम्परा निरन्तर खिँदै र घिसिँदै गइरहेको छ । यस प्रसङ्गको पुष्टि हुने गरी लिम्बू (सन् २०१६)ले उनको

जर्नल लेख 'द डिजेनेरेसन अफ लिम्बू ल्याङ्गुएज एन्ड लस अफ् देयर ओरल नलेज् : विद स्पेसल रेफरेन्स टु सिक्किम' [सिक्किमको सन्दर्भमा लिम्बूभाषाको हास र हराउँदै गरेको मुन्धुमी ज्ञान] मा लिम्बूभाषाको अवनतिका विशिष्ट कारणहरू स्पष्ट पारेका छन्। उनले अघि सारेका चित्त बुझ्ने यथार्थपरक कारणहरू लिम्बूभाषाको कम अभ्यास हुनु, नाम्याल वंशका शासकहरूद्वारा तीन शताब्दीभन्दा बढी अवधिसम्म लिम्बूभाषालाई दमन गर्नु, सरकारी कामकाजको भाषा बन्न नसक्नु, प्रधान कहलाइएका भाषाहरू (हिन्दी, अङ्ग्रेजी, नेपाली) द्वारा प्रभावित पार्नु, बसाइसराइ तथा बढदो अन्तरजातीय विवाहको प्रचलन बढ्नु आदि हुन्। लिम्बूजनहरूले यी मर्मस्पर्शी सत्यलाई महसुस गरेको हुनुपर्छ र यो जातीय पहिचानसँग गाँसिएको अमूल्य निधिको समृद्धि र सबलीकरण गर्ने इच्छा पनि अवश्य जाग्रत भएको हुनुपर्छ। यसरी नै उनीहरूलाई मनमा लागेको हुनुपर्छ कि पालामको उर्वरकालको जस्तो बहार वा यौवनमा फर्काउन असम्भव प्रायः पनि हो। यस्तो परिस्थितिका बाबजुद पनि पालाममा भइरहेको तीव्र वा बेगिलो हासलाई केही हदसम्म नियन्त्रण र निराकरण गर्न भने अवश्य सकिने देखिन्छ।

पालामसँगै आउने धाननाच संस्कृतिमा आएको विचलन एकाएक आइलागेको भने होइन, बरु यो नजानिदो पाराले लामो समयदेखि निरन्तर परेका प्रभावको परिणाम हो। यो गायन परम्पराको क्षयीकरणका आन्तरिक तथा बाह्य दुवै कारणहरू उत्तिकै मात्रामा कारक बनेका छन्। आन्तरिक कारण स्वयम् लिम्बूजातिबाट उब्जिएको हो भने बाह्य कारण भने अन्य प्रभावशाली संस्कृतिबाट उब्जाइएको हो। बाह्य कारणतिर औँल्याउँदै तुम्बाहाड (जुन १७, २०२३) यसो भन्छन्, “यी दुई संस्कृतिहरू (हिन्दू र क्रिस्चियन) ले किराती संस्कृतिलाई नराम्ररी गिजोलेका छन्।” वास्तवमा हिन्दू र क्रिस्चियन संस्कृतिहरू अहिलेको परिप्रेक्ष्यमा प्रभावी संस्कृतिको रूपमा विकसित भइरहेका छन्। अब यस प्रकारको विषम परिस्थितिमा पनि केही न केही जुक्ति अपनाउन सकिन्छ भन्ने हेतुले निम्नानुसारको बुँदा अघि सारिएका छन्; जस्तै :

प्रथम भनौँ वा सर्वप्रमुख कुरा के हो भने लिम्बूजनहरूमा यस्तो चेतना जगाउन जरूरी छ कि भाषा, संस्कृति र परम्पराहरू जाति पहिचानका निमित्त अति आवश्यक चिजहरू हुन्, जसका अभावमा लिम्बू वा यक्थुङ्बा जातिको अस्तित्व सड्कटमा पर्ने छ। कुनै खास जाति भनिएर चिनिनका लागि विशेष आफ्नै भाषा, परम्परा र संस्कृति हुनु आवश्यक सर्त हो। लिम्बू समुदायसँग निर्दिष्ट सङ्घ संस्थाहरू हुनुपर्छ, जसका माध्यमले सचेतना जगाई लिम्बू जाति एक हो भन्ने अभियान चलाउन सकियोस्। लिम्बूहरूको पालाम नै त्यस्तो परम्परा हो, जुन जातिको चिनारीसँग सोझै गाँसिएको छ।

समुदायमा पालाम गायन र धाननाचका प्रतिस्पर्धा वडा तहदेखि राष्ट्रिय स्तरमा आवधिक रूपमा सञ्चालन गरिनुपर्छ। लिम्बू युवाहरूमाझ यो बुझाउन जरूरी छ कि पालाम गायनको खास फाइदा भाषा, संस्कृति, परम्पराको जगेर्नामात्र होइन; बरु शिष्टता, विनम्रता, कल्पनाशीलता, सशक्त काव्यिक अभिव्यक्ति आदिको प्रवर्धन

पनि हो । विविध पालामसम्बन्धी विद्युतीय तथा प्रकाशित प्रतिहरू यथेष्ट मात्रामा उपलब्ध गराउनुपर्दछ ताकि जिज्ञासु व्यक्तिहरूलाई आवश्यक सहयोग पुग्न सकोस् । यस्ता कार्यहरूबाट मुख्यतः दुईवटा फाइदाहरू अनुमान गर्न सकिन्छ : एउटा हो भाषाको जगेर्ना र अर्को व्यापक प्रचारप्रचार ।

रूपैयँसाले यावत् कार्यक्रम सञ्चालनका लागि अहम् भूमिका निर्वाह गर्दछ । सङ्घसंस्थाको प्रभावकारिता, गतिशीलता र निरन्तरताका लागि अर्थले महत्त्वपूर्ण हिस्सा ओगटेको हुन्छ । तुलनात्मक हिसाबले यो समुदाय आर्थिक मामलामा सबल छैन तथापि जागरुक युवाहरूमा आफ्नो आम्दानीको केही अंश सङ्घसंस्थाका निम्ति योगदान गर्नका लागि उत्प्रेरित गर्नाका साथै कोष जम्मा गर्न तत्पर पार्नुपर्छ । जातीय संस्कृति उत्थानका निम्ति आवश्यक सरसहयोग पालिका, जिल्ला, प्रदेश, सङ्घीय सङ्घसंस्था र विभिन्न गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूबाट पनि जुटाउन सकिन्छ ।

लिम्बू अभियन्ताहरूले एक शैक्षिक समन्वय समिति गठन गर्नु जरुरी छ, जसले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणका लागि आवश्यक भूमिका निर्वाह गरोस् । यो पछिल्लो समयमा आधारभूत तहमा स्थानीय विषयवस्तु पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने निर्देशिका तयार पारिएको छ । त्यो समूह तथा समितिका अनुसार लिम्बू बसोबास भएका स्थानहरूमा विविध स्थान, परम्परा, चालचलन, रीतिरिवाज, संस्कार आदि लिम्बू भाषा, संस्कृति, धर्म, इतिहास जनाउने विषयहरू छन् । ती विषयवस्तुहरू केवल कुनै एक समुदायको मात्र नभएर समग्र मुलुकको अमूल्य सम्पदा र निधिहरू हुन् । तिनको चिनारी र संरक्षणका निम्ति पाठ्यपुस्तकमा समावेश हुनका लागि लिम्बू शिक्षा समितिको ठुलो योगदान रहन्छ । औपचारिक तबरले लिम्बू भाषा आधारभूत तहका लागि मात्र ऐच्छिक विषयको रूपमा निर्धारण गरिएको छ तर लिम्बू भाषा माध्यमिक र विश्वविद्यालयसम्म पनि लागु गरेर लिम्बू बाहुल्य रहेका क्षेत्रमा पठनपाठनका निम्ति पहल गर्न विलम्ब गर्नुहुँदैन ।

समस्त लिम्बूवान् क्षेत्रमा के चेतना जगाउन जरुरी देखिन्छ भने लिम्बू भाषा नेपालमा बोलिने जनजातीय भाषाहरूमध्ये नेवारीपछिको दोस्रो समृद्ध भाषा हो, जुन भाषाको आफ्नो लिपि, कोश, व्याकरण र साहित्यका विविध ग्रन्थहरू उपलब्ध छन् । नेपाल सरकारबाट गठित भाषा आयोगले लिम्बू र मैथिली भाषालाई कोशी प्रदेश (तत्कालीन १ नं. प्रदेश) को सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा सिफारिस गरेको (भाषा आयोग, सन् २०२२) तर प्रदेश सरकारले स्वीकृत वा पारित गरिसकेको अवस्था छैन । त्यसो भएकाले भाषा आयोगका सिफारिसलाई पारित गरेर कार्यान्वयन गराउने कार्यका लागि बारम्बार खबरदारी गर्न पहल गरिरहनुपर्ने देखिन्छ । लिम्बू भाषाले प्रादेशिक भाषाका रूपमा मान्यता पाएमा लिम्बूजनहरूले भाषा स्तरीकरणका लागि धेरैभन्दा धेरै चुनौतीको सामना गर्नुपर्ने छ । त्यसका लागि पनि सचेततापूर्वक तयारी रहन र कार्य थालनी गर्न विशेष गरेर लिम्बू

भाषा र साहित्यका विज्ञहरूको दायित्व थपिन्छ । जब भाषा सरकारी कामकाजको भाषा बन्छ, त्यसपछि यस भाषाअन्तर्गत पर्न जाने विविध संस्कृति र परम्पराको संवर्धन र समृद्धि सशक्त ढङ्गले अघि बढ्ने छ ।

निष्कर्ष

पूर्वी नेपालको विशेषतः पहाडी भूभागका छ जिल्ला र तराईका तीन जिल्लामा बसोबास गर्ने मूल आदिवासी जनजातिमा पर्ने लिम्बूको जातीय पहिचानसँग जोडिएको परम्परागत गायन पालाम एक विशिष्ट सांस्कृतिक गीत हो । पालाम लिम्बू युवायुवतीबिच दोहोरीको शैलीमा तत्क्षण गायकले कथेर गाइन्छ यद्यपि सामान्य दोहोरीभन्दा पृथक् संरचनाको हुन्छ । यो पालाम गीत एकलो रूपमा नगाइएर यससँग अनिवार्य रूपमा लिम्बू परम्परागत नृत्य धाननाच नाचिन्छ । पालामका आधारभूत विषयवस्तु सृष्टि, मानवीय भावना, प्रेम, वियोग र सांसारिक सुखदुःख हुन्छ । पालाम गायन विविध उत्सव, संस्कारजन्य कार्यक्रम, हाटबजारमा सम्पन्न हुने गर्दछ । पालाम र धाननाच सँगसँगै जाने गर्दछन् र आपसी बिहेबारी गर्न सकिने गरीका युवायुवतीहरू संलग्न हुन्छन् । पालामको महत्त्व लिम्बू समुदायमा बहुआयामिक छ किनभने यसले लिम्बूको पहिचानदेखि लिएर आचार विचार, आहार विहार, मूल्य मान्यता, उच्च नैतिकताको अनुसरणका निम्ति प्रेरणा प्रदान गर्दछ । यस विशिष्ट परम्पराले समयको बहाबसँगै हासोन्मुख स्थिति सामना गरिरहेको छ । यस दुर्गतिका निम्ति विविध कारक तत्त्वहरू प्रकट भएका छन् । आफ्ना मजबुत अवस्थाबाट क्रमशः खस्काइतर्फ उन्मुख पालामलाई जोगाउन वा सबलीकरणका लागि विशेष उपायहरूमा भाषासंस्कृति जगेर्नानिमित्त सचेतना कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने, आवश्यक कोषको जोहो गर्ने, स्थानीय पाठ्यक्रममा लिम्बूजनित विषयवस्तु समावेशमा जोड दिने, लिम्बू भाषा कोशी प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा सिफारिस भएका सन्दर्भमा भाषा स्तरीकरणका साथै आवश्यक सामग्रीको संरचना, उत्पादन र प्रकाशनमा उचित पहल र कार्यान्वयन हुनुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भसूची

- इबर्ट, कारेन (सन् १९९७), *अ ग्रामर अभ् आठपरे*, लिङ्कन युरोपा ।
- कन्दङ्वा, काजिमान (सन् १९६३), *नेपाली जनसाहित्य*, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (सन् २०२३), *राष्ट्रिय जनगणना प्रतिवेदन*, लेखक ।
- खाम्दाक, एस. बी. र सुब्बा, पी. एस. (सन् १९६४), *युमासाम् नु पालाम्* (भजन गीत), सिक्किम साप्लोप्पा ।
- ग्रियर्सन, जी. ए. (सन् १९०९), *लिङ्गुइस्टिक सर्भे अभ् इन्डिया*, मोतीलाल बनारसी दास ।
- चेम्जोड, इमानसिंह (२००३), *हिस्ट्रि एण्ड कल्चर अभ् किरात पिपुल्* (चौथो संस्क.), के.वाइ.सी. ।
- चोडबाड, जी. बी. (सन् १९९३), *यालाक पालाम*, गाविन्दराज चोडबाड ।

तुम्बाहाड, गोविन्दबहादुर (सन् २००७), *अ डिस्क्रिप्टिभ ग्रामर अफ छथरे लिम्बू* (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध), त्रिभूवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

तुम्बाहाड, मोहनकुमार (सन् २०२३, १७ जुन), *कोशी प्रदेशको सांस्कृतिक अवस्था*, [एक दिवसीय गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र] कोशी प्रदेश स्तरीय भाषा, संस्कृति, कला र साहित्य गोष्ठी ।

दास, के. (सन् १८९६), *द लिम्बू अफ किराती पिपल अफ इस्ट्रन नेपाल एन्ड सिक्किम*, जर्नल अफ बुद्धिस्ट टेक्स्ट सोसाइटी अफ इण्डिया, ४, ३१-३४ ।

नागाटा, डि. के., कान-उड्ड, एल. ए., र सुजुकी, आइ. (सम्पा.) (सन् २०१२), *क्वालिटेटिभ स्ट्राटेजी फर एत्थनो कल्चरल रिसर्च*, ए. पि. ए. ।

प्रभात, विष्णु (वि.सं. २०७४), *प्रज्ञा संस्कृति कोश*, नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

पोखरेल, माधवप्रसाद (सन् १९९३), *नेपालको भाषामा लिम्बू भाषा, लिम्बू भाषा साहित्य विचार गोष्ठी*, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

भान ड्रिम, जर्ज (सन् १९८७), *अ ग्रामर अफ लिम्बू*, माउन्ट डे ग्रुयटर ।

भाषा आयोग (सन् २०२२), *सरकारी कामकाजका भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू* ।

माबुहाड, अर्जुनबाबु (सन् २००६), *लिम्बू संस्कृतिमा गायनको महत्त्व, स्वर्ण महोत्सव स्मारिका*, महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, धरान ।

लावती, येहाड (सन् २००५), *आदिवासी लिम्बूजातिको सङ्क्षिप्त परिचय*, दिलबहादुर लावती ।

लिम्बू, बि. बि. (सन् २०१६), *द डिजेनेरेसन अफ लिम्बू ल्याङ्गुएज एन्ड लस अफ देयर ओरल नलेज : विद स्पेसल रेफरेन्स टु सिक्किम*, जर्नल अफ ट्राइबल इन्टलेक्चुवल कलेक्टिभ इन्डिया (टी.आइ. सी.आई) ३ (३), २६-४५ ।

लिम्बू-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश (सन् २००२), नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

वाइडर्ट, ए. र सुब्बा, बी. (सन् १९८५), *कन्साइज् लिम्बू ग्रामर एन्ड डिक्सनरी*, लोब्सटर पब्लिकेसन ।

सम्बाहाम्फे, अम्बिका (सन् २०१६), *चारमाया पालाम*, विश्व याक्थुड, मुन्धुम समाज ।

सुब्बा, चैतन्य (सन् १९९५), *द कल्चर एन्ड रिलिजन् अफ लिम्बूज*, के. बि. सुब्बा ।

सुब्बा, एस. (सन् २०१८), *रिलिजिओ-कल्चरल ट्रान्जिसन्ज इन द लिम्बू कम्युनिटि अफ दार्जिलिङ डिस्ट्रिक्ट: अ हिस्टोरिकल पस्पेक्टिभ*, *सालेसिया जर्नल अफ ह्युमानिटिज एन्ड सोसल साइन्सेज* १(२), ७३-८४ ।

सेनेहाड, दिल (सन् २०१०), *लिम्बूको थर, बसोबास र संस्कृति*, सेरी ताम्लिड सेनेहाड ।